

Sekse en soevereiniteit

Gender in de politieke carrière van Elizabeth I

Marja van Tilburg

'... but I know something of a woman in a man's profession, yes, by God, I do know about that.'
Queen Elizabeth in Marc Norman en Tom Stoppards filmscript *Shakespeare in love*, 1999

Liefde, macht en politiek – deze thema's domineerden de politieke carrière van koning(in) Elizabeth I van Engeland (1558-1603). Zij zag zich namelijk geconfronteerd met een bijzonder dilemma: ze was verliefd op de liefde. Vanaf haar jeugd liet ze zich met genoegen het hof maken (Levin, 1994, p.70). Eenmaal volwassen beleefde ze gepassioneerde romances met verschillende hovelingen. Maar wilde zij de keuze van haar hart kunnen volgen, dan moest zij *single* blijven. Als monarch was zij immers gedwongen politieke overwegingen bij de partnerkeuze te laten gelden. Ook zou ze vanwege het vaderschap van de kinderen monogaam moeten leven. Om ongehuwd te blijven, moest zij ingaan tegen de wens van haar volk. De meeste onderdanen zagen haar het liefst getrouwd met een goede partij uit eigen land. De politieke elite gaf de voorkeur aan een koningszoon van het continent – een potentiële bondgenoot in de internationale politieke arena. Wilde Elizabeth koning van Engeland blijven, dan moest zij alle zeilen bijzetten.

Elizabeths dilemma komt voort uit twee specifieke historische omstandigheden. De eerste betreft de ontwikkeling van de Europese aristocratie vanaf de elfde eeuw. Adellijke families raakten verwickeld in een strijd om land en macht. Om de concur-

rentie het hoofd te bieden, aanvaardden zij specifieke *family values*. Daarmee voegden zij zich naar een specifiek verwantschapstelsel: het agnatische. Hoe dit systeem functioneert, zal straks uit de doeken worden gedaan. Voor dit moment volstaat de wetenschap dat een huwelijk het belang van de familie moet dienen. Voor koninklijke families behoort zo'n alliantie met een andere familie ook het landsbelang te bevorderen – vandaar dat Elizabeth geen persoonlijk geluk van een huwelijk verwachtte. Verder is het patriarchale karakter van deze families van belang. Alleen als volwassen mannen ontbreken, wordt een vrouwelijk hoofd geduld. In zulke gevallen benoemen koninklijke families vrouwen doorgaans als regentes. Een enkele keer mag een vrouw het koningschap op zich nemen, maar ze wordt dan verondersteld deze functie zo snel mogelijk over te dragen aan een man. Zo is Elizabeth tot koning van Engeland gekroond in de veronderstelling dat zij op termijn zou huwen en de rol van koningin zou gaan vervullen – een vooruitzicht dat Elizabeth benauwde.

De sekse van de vorst wordt ook in andere kringen geproblematiseerd vanaf het begin van de zestiende eeuw. Dat kan worden afgeleid uit de vele, uiteenlopende publicaties over dit onderwerp. Sommige his-

torici leggen verband met de Renaissance: geleerde verhandelingen over staat en politiek gaan uit van een mannelijke monarch. Bij Machiavelli's *Il principe* (1513) spreekt de associatie van soevereiniteit en mannelijkheid al uit de titel. Anderen wijzen echter op de invloed van de Reformatie: die bepleit immers een sterk patriarchaal gezag in gezin en samenleving. Knox's schotschrift *The First Blast of the Trumpet Against the Monstrous Regiment of Women* (1558) noemt vrouwelijke monarchen in strijd met Gods gebod (Brown en Boyd McBride, 2005, pp.130-132). Welke stroming de discussie in gang heeft gezet, is voor ons van minder belang. Zowel humanisten als hervormers redeneren vanuit contemporaine opvattingen over de seksen. Daarin wordt het sekseverschil gevat in analogieën die op indirecte wijze verband leggen tussen sekse en kwaliteit. Hierin wordt de man gepresenteerd als de maat der dingen, en de vrouw als in gebreke blijvend. Of, om een contemporaine, aan de Bijbel ontleende, uitdrukking te gebruiken: de vrouw is de *weaker vessel*. Tegenover dit type redeneringen moest Elizabeth zich als eerste vrouwelijke monarch verhouden.

De laatste decennia hebben historici als Susan Bassnett (1988), Carole Levin (2002) en David Loades (2003) aandacht besteed aan de problemen die Elizabeth ondervond als vrouw in een mannenrol. Zij gaan in hun analyses echter uit van een burgerlijk perspectief op de seksen: zij interpreteren de participatie van vrouwen in het politieke bestel in termen van openbare en private sfeer. Zo betoogde Joan Kelly-Gadol in haar beroemde artikel *Did women have a Renaissance?* dat vrouwen gedurende de vijftiende eeuw aan macht inboetten door de komst van de bureaucratie (Kelly-Gadol, 1977, p.160-161). Onlangs onderschreven zowel Barbara Harris als James Daybell de

strekking van deze analyse: beide verklaren de geringere deelname van vrouwen uit de professionalisering van het bestuur (Harris, 2002, p.13; Daybell, 2004, p.3). Dit is een anachronistische voorstelling van zaken: de aristocratie volgt een bepaald verwantschapssysteem waarin geen onderscheid wordt gemaakt tussen openbaar en privaat. Het personeel – van kamenier tot jurist – maakt deel uit van het huis, zoals in de volgende paragraaf duidelijk zal worden.

Dit burgerlijke perspectief komt vooral naar voren in de bespreking van *gender*: de seksen worden beschreven als tegengesteld en complementair. De man wordt geassocieerd met zakelijkheid en professionaliteit, de vrouw met emotie en intrige. Dit perspectief vestigt de aandacht op de relatie tussen deze tegenpolen. Die wordt in deze optiek in belangrijke mate bepaald door seksuele aantrekkingskracht. Ook Elizabeth zou volgens menig biograaf haar seksen hebben benut 'to manage and baffle the men who would otherwise seek to dominate her' (Loades, 2003, p.130). Deze indruk lijkt in eerste instantie te worden bevestigd door uitspraken van tijdgenoten. Doorgaans betreft het echter een oppervlakkige interpretatie van het bronnenmateriaal: de vele roddels over Elizabeths *flirtations* zijn vooral verspreid om haar in diskrediet te brengen. Elizabeths critici richtten hun pijlen met name op haar seksuele gedrag, omdat ongeremdheid het voornaamste kenmerk was van de 'unruly woman' (vergelijk Walker, 1998).

Maar nog belangrijker is dat bovengenoemd burgerlijk perspectief een vertekend beeld geeft van agnatische families. De aandacht wordt immers gevestigd op de partner van het gezinshoofd – of het nu diens echtgenote is, of diens maitresse. Dit heeft tot gevolg dat overige rollen van vrouwen in dergelijke families nauwelijks

worden gesignaleerd. Onderzoekers als Lisa Hopkins en Robert Valerius hebben in hun replek op Kelly-Gadol gewezen op de toename van het aantal vrouwelijke vorsten in de zestiende eeuw. Geen van beide heeft echter onderscheid gemaakt tussen vrouwen die door erfopvolging aan de macht komen, of die als regentes de troon bestijgen (Hopkins, 2002, p.29; Valerius, 2002, p.27). Zo is in historisch onderzoek de legitimering van de macht van Renaissance vorstinnen ongeproblematiseerd gebleven. Maar in het zestiende-eeuwse politieke bestel maakte dit wel degelijk verschil. Of de monarch de dochter of de echtgenote van de overleden koning was, bepaalt mede haar mogelijkheden en moeilijkheden.

Hier worden Elizabeths problemen in een antropologisch-historische context geplaatst. Aan de hand van een ideaaltypische beschrijving van de Europese aristocratie zal ik haar problemen in kaart brengen. Daarna ga ik in op de wijze waarop Elizabeth haar sekse strategisch inzette in de politieke arena. Om haar politieke talent tot zijn recht te laten komen, maak ik onderscheid tussen haar optredens voor het grote publiek, en haar presentatie tegenover haar grootste politieke opponent, het House of Commons. Nam zij bewust afstand van haar sekse, zoals de historicus Christopher Haigh beweert (Haigh, 1988, p.9)? Was zij werkelijk de *virago* die het imago van *Virgin Queen* bij letterkundigen als Philippa Berry oproept (Berry, 1989, p.5, 7)? Of werd zij door omstandigheden gedwongen zich dit imago aan te meten zoals Kapurs film *Elizabeth* suggereert? Wellicht kan uit de analyse van haar redevoeringen worden afgeleid hoe Elizabeth zich handhaafde als vorst en vrouw.

Het huis

Europese adellijke families raken vanaf de elfde eeuw verwickeld in een langdurige concurrentiestrijd. Zij proberen hun grondbezit te vergroten door oorlogen te voeren, maar vooral door strategisch te huwen. De mediëvist Duby heeft laten zien hoe deze strijd het gezinsleven van de Europese aristocratie verandert. Adellijke families voegen hun eigendommen en hun relaties samen: ze bouwen een huis – een complex geheel dat naast de woning ook het landgoed en de adellijke titel omvat, en de familie die dat alles bezit. Tot het huis behoren ook het personeel en de horigen, de vazallen en de cliënten. Het huis structureert bovendien de relaties tussen deze groepen: het houdt alle bezittingen in één hand en legt de besluitvorming bij één persoon, de *pater familias*. Deze structuur wordt in stand gehouden door middel van vererving: wanneer het hoofd sterft, vallen de belangrijkste bezittingen – het landgoed en de adellijke titel – toe aan diens oudste zoon.

Het hoofd van het huis is impliciet een politieke functie: alle besluiten die hij neemt beogen het bezit en de macht van het huis te vergroten. Om dit doel te realiseren, gaan aristocratische families over tot een agnatisch verwantschapssysteem. Om te beginnen worden ze unilateraal: alleen vaders kant van de familie telt. In het kielzog daarvan wordt de familie uitgesproken patriarchaal: dat blijkt uit de gezinsverhoudingen waar het hoofd beslist over het levenslot van de jongere leden van het huis. Hij bepaalt de toekomst van zijn kinderen en vaak ook die van zijn neven en nichten. Hij plaatst jongens als vazal bij andere huizen, en arrangeert huwelijken voor de meisjes. Soms besluit hij tot exogame huwelijken om het familiebezit uit te brei-

den, en soms tot endogame om dit bezit te consolideren. Het hiërarchische karakter komt ook duidelijk naar voren in het huwelijk: partners verschillen qua status. Doorgaans gaat de zoon een verbintenis aan met een veel jongere vrouw. Een dergelijk hypo-gaam huwelijk wordt bezegeld met een geschenk van de familie van de vrouw aan die van de man. Met deze zogenaamde *desponsatio* wordt de jonge vrouw gepresenteerd als een gift. De echtelijke verhoudingen komen anders te liggen wanneer de enige erfgenaam een vrouw is. In dat geval erft zij het land en de titel. Een erfgename huwt doorgaans een vazal van het huis. Zo'n hypergame verbintenis maakt haar tot de dominante partner (Duby, 1981, pp.43-51).

Tot slot zet het huis allerlei middelen in om de leden te binden. Adellijke families creëren een eigen identiteit door middel van heraldiek – elke familie zijn eigen wapen. Zij laten uitgebreide stambomen vervaardigen – hoe verder terug in de tijd, hoe beter. Zij laten troubadours zingen over de heldedaden van grootvaders en oudooms – de voorvaderen. Dat resulteert in de constructie van een roemrijke familiegeschiedenis. Daarnaast ontwikkelen zij rituelen die betekenis geven aan de relaties in het huis. Er ontstaat bijvoorbeeld een cultus rondom de vazal, het ridderschap. Er komen feesten waarop vazallen hun krijgskunst kunnen demonstreren. Deze toernooien dienen tevens hun band met het huis te bestendigen. De hoofse liefde heeft een vergelijkbare functie: daarbij worden jonge ridders aangemoedigd om door koene daden het hart van de vrouw des huizes te veroveren. Hoofsheid geeft richting aan de onderlinge concurrentie van de jonge ridders en biedt een habitus tegenover zijn heer en diens echtgenote. Zo bezien disciplineren ridderschap en hoofsheid samen de heer en diens vazal, de man en diens

echtgenote. Deze artefacten, verhalen en rituelen maken in de woorden van de antropoloog Boon het huis tot een wereld op zich (Boon, 1990, p.100).

Omdat deze huizen gedurende de hele Middeleeuwen de politieke arena domineren, spelen zij ook een centrale rol in het staatsvormingsproces bij aanvang van de vroegmoderne periode. De huizen kiezen eenzelfde strategie: zij proberen het koningschap te verwerven en deze van oudsher verkiesbare functie om te zetten in een erfelijke instelling. Vervolgens proberen zij de wetgeving te uniformeren door nieuwe wetten uit te vaardigen. Die wetten zijn gebaseerd op Romeins recht in plaats van op gewoonterecht. Daarnaast bouwen zij een bureaucratisch apparaat op. Personeel daarvoor wordt geworven onder de juristen van de snel groeiende universiteiten. Ook breiden zij hun legers uit om opstanden van rivaliserende huizen neer te slaan. Op den duur verwerft een enkel huis de soevereine macht over het hele koninkrijk.

Vooraf Norbert Elias benadrukt dat het staatsvormingsproces weliswaar de schaal van het huis heeft veranderd, maar niet de structuur. Het huis omvat nu het koninkrijk in plaats van het feodale domein. Tot het huis behoort naast familie, personeel en clientèle nu ook een bureaucratisch apparaat. Het verschaft onderdak aan familieleden, hovelingen en het personeel. De staf bestaat uit bedienden en ambtenaren, en staat ten dienste van de familie en de staat. Het huis is een deels privaat en deels openbaar instituut. Het zwaartepunt ligt echter bij het private aspect: het hoofd van het personeel, de *Maître de l'Hotel*, bestiert namelijk de hofhouding.

Bovendien verandert de notie van het huis niet. De relatie tussen vorst en onderdanen blijft feodaal: de koning regeert zijn onderdanen zoals de middeleeuwse patri-

arch het huis bestuurde. Of, zoals een con-temporain spreekwoord het formuleerde: een goede koning regeert 'a court, and even a whole realm, like a single family [...] under the same head' (Elias, 1983, p.42). Zelfs in de politieke theorie blijft dit idee gehandhaafd: daarin wordt uitgegaan van de analogie tussen vorst en *pater familias*. De koning regeert zijn onderdanen zoals een vader zijn kinderen. In deze visie vallen het huis en de staat samen.

Zo eindigt de strijd tussen adellijke families om land en macht in de overwinning van één huis op alle andere. Dit koninklijke huis valt samen met de staat, en de hofhouding met het bestuursapparaat. Zie hier de vroegmoderne staat in een notendop.

De vrouw

Aan het hoofd van de Europese adellijke huizen staat een man, en deze man heeft een vrouw. Beiden hebben hun eigen rol in het huis: de man geeft leiding aan het huis en voert het leger vazallen aan. Hij draagt verantwoordelijkheid voor politieke keuzes en militaire kwesties. De eerste en belangrijkste taak van de vrouw is kinderen te baren en op te voeden. Daarmee is zij verantwoordelijk voor het voortbestaan van het huis. Verder heeft zij de leiding over het huishouden. Deze taak is veeleisend omdat het huishouden in deze periode nog eenheid van productie en consumptie is. Het is ook veelomvattend omdat families geen onderscheid maken tussen private en openbare taken. Zo houdt de vrouw toezicht op het corvee – de producten en diensten die de horigen aan hun heer verschuldigd zijn. Vanuit middeleeuws perspectief behelst dit het leveren van grondstoffen voor voedsel en kleding. Deze taak laat zich vandaag de dag het beste vergelijken met het innen van belastingen. Al met al brengt de positie van

vrouw des huizes verantwoordelijkheid voor veel aspecten van het huis met zich mee.

Agnatische families maken het echtgenotes moeilijk om te integreren in hun nieuwe huis. Zij worden geacht met het aangaan van het huwelijk alle banden met hun eigen familie te verbreken. Vaak krijgen zij bij hun huwelijk een nieuwe naam. Zo worden zij volgens Duby tot eigendom gemaakt van de nieuwe familie. Maar tegelijkertijd blijven zij gezien worden als vreemdelingen. In het agnatische systeem tellen immers alleen de *pater familias* en diens kinderen als verwanten. Vrouwen worden verondersteld zich verbonden te blijven voelen met hun huis van oorsprong; ze worden er dan ook van verdacht het belang van de eigen verwanten te blijven dienen. Mede door dit wantrouwen is hun lot onzeker; vrouwen worden vaak verstoten.

Vanzelfsprekend maakt de instelling van de familie het leven van de echtgenote er niet makkelijker op. De familie controleert haar doen en laten vergaand. Dit komt vooral naar voren in het toezicht op haar seksuele gedrag. Het huis wil immers zekerheid over de afstamming van haar kinderen. Vanzelfsprekend behoort zij als maagd het huwelijk in te gaan. Minstens zo belangrijk is dat zij haar echtgenoot trouw blijft; in tegenstelling tot hem mag zij een liefdeloos huwelijk niet compenseren met buitenechtelijke affaires. Maar ook om andere redenen moet zij kuisheid aan de dag leggen. Stel dat haar seksuele aantrekkingskracht haar macht zou geven. Ook dat zou de familie willen voorkomen. Dat de vrouw tevens object van hoofse liefde is, is hiermee niet in tegenspraak. De hoofse liefde legt strikte regels op aan vrouw en vazal. Die regels bieden de familie het excuus om hun doen en laten nauwlettend te volgen,

en schept voor echtgenoot en hoofd de verplichting om zonodig op te treden.

De situatie ligt anders wanneer er geen mannelijk familielid is die de functie van *pater familias* kan vervullen. In dergelijke gevallen krijgt een vrouw de leiding over het huis totdat haar oudste zoon die kan overnemen. Haar voornaamste taak is op het huis te passen en het door te geven aan de volgende generatie. Conform de regels van het agnatische systeem worden de rollen in dergelijke gevallen omgedraaid: zij erft het feodale leen en de adellijke titel. Dit maakt haar tot politiek leider. Zij wordt verondersteld deze verantwoordelijkheid ook te nemen. Het is alleen de vraag of zij ook invloed kan uitoefenen. Zo kan Eleonora van Aquitanië voorkomen dat haar eerste echtgenoot Louis VII van Frankrijk zich meester maakt van haar landgoed, maar zij slaagt daar niet in tijdens haar tweede huwelijk met Henry van Anjou (1154). Blijkbaar konden erfgenames weinig uitrichten tegenover hebzuchtige echtgenoten. Dan

is de volgende vraag waarom erfdochters als Eleonora en Elizabeth zo vaak figuren in de discussie over vrouwen en macht in middeleeuws en vroegmodern Europa? Wordt hen terecht politieke macht en persoonlijke invloed toegeschreven?

Naarmate de Europese aristocratische familie meer kenmerken van het agnatisch verwantschapstelsel laat zien, wordt het verschil in status tussen mannen en vrouwen groter. Adellijke families huwen dochters op steeds jeugdiger leeftijd uit. Ze moeten ook steeds dieper in de buidel tasten, om hen in een huis onder te brengen. Volgens de mediëvist Herlihy is de status van de gehuwde vrouw aanzienlijk lager dan de status van haar huis van herkomst aan het einde van de Middeleeuwen (Herlihy, 1985, p.98). Dit proces wordt versterkt door het staatsvormingsproces. In de vroegmoderne staat neemt het leidende huis in omvang en diversiteit toe. Naarmate het hof groter wordt, gaan personeelsleden zich intensiever bezig houden met de hofhouding. Op

Elizabeth I te midden van mannelijke edelen op de jacht, 1585

termijn wordt zelfs een functionaris aangesteld om leiding te geven aan het huishouden, de *Maitre de l'Hotel*. Dat ontlast de echtgenote; zij hoeft enkel haar man nog te assisteren in het onderhouden van relaties. Maar zonder formele verantwoordelijkheden in het huishouden, kan zij zich niet bemoeien met de gang van zaken aan het hof of leden van de hofhouding manipuleren. Daarmee is een solide bron van macht verdwenen.

Bij aanvang van de vroegmoderne tijd staan er verschillende vrouwen aan het hoofd van een koninklijk huis. Ook zij worden waarschijnlijk gehinderd door schaalvergroting en bureaucrativering. Zij leven niet alleen in een gemeenschap van mannen – de Tudor hofhouding telde vijftienhonderd mannen en slechts enkele vrouwen –, maar ook hun verantwoordelijkheid wordt algemeen gezien als een mannenzaak. Vooral de ambtelijke staf wenst geen vrouw als baas. Een Engelse diplomaat betoogt dat vrouwen mogen optreden als vorst, op voorwaarde dat zij zich laten adviseren door 'such grave and discrete men as be able to supplie all other defaultes' (Suzuki, 2003, p.77). Het Engelse hof gaat zelfs zover dat zij bepalingen laat opnemen in het huwelijkscontract van Elizabeths zus Mary Tudor en Philip II van Spanje. Hovelingen waren namelijk bang dat Mary geen weerstand zou kunnen bieden aan haar machtige echtgenoot. Genoemde bepalingen moesten voorkomen dat ze een marionet van Spanje zou worden. Dat het hof de invloed van de echtgenoot wil beperken, spreekt boekdelen over de machtsbalans in een koninklijke echtelijke relatie.

Zodoende worden vrouwen aan het hof steeds verder gemarginaliseerd (Valerius, 2002, p.27). Om zich staande te houden moeten zij meer dan ooit beschikken over politiek inzicht en sociale vaardigheden.

Het probleem

Elizabeth verkeerde niet in een benijdenswaardige positie toen zij in 1558 tot koning van Engeland werd gekroond. Ze had echter geen keuze, want na de dood van haar zus Mary was ze de enig overgebleven telg uit het huis Tudor. Mary I had samen met haar echtgenoot Philip II het land geregeerd na het overlijden, in 1553, van hun broer Edward VII. Elizabeth had niet verwacht koning te worden: haar aanspraken op de troon waren omstreden. Veel Engelsen beschouwden haar als een bastaard omdat het huwelijk van haar ouders, Henry VIII en Anna Boleyn, niet erkend was door de paus. Haar buitenechtelijke status was door hovelingen aangegrepen om Elizabeth uit te sluiten van troonopvolging. Bovendien was ze niet voorbereid op het koningschap: vanwege haar omstreden positie bracht ze weinig tijd door aan het hof. Als gevolg daarvan had ze weinig ervaring opgedaan met de politieke arena. De verwachting was dan ook dat 'her reign would be short and chaos would follow' (Levin, 2002, p.14).

Bij haar aantreden was Elizabeths positie vooral precair vanwege specifieke politieke omstandigheden. Om te beginnen werd het hof al jaren beheerst door factiestrijd. Zoals aangegeven raakte Elizabeth al op jonge leeftijd daarin betrokken. Henry VIII zag zich gedwongen haar uit te sluiten van troonopvolging nadat ambitieuze edelen hadden geprobeerd haar aanspraken voor eigen doeleinden aan te wenden. Op een later tijdstip besloot haar broer Edward deze uitsluiting opnieuw te bekrachtigen. Op een nog later tijdstip zette haar zus Mary haar zelfs gevangen in de Tower op beschuldiging van samenzwering met de Protestanten. Ze werd vrijgelaten op last van Philip II, omdat die meende dat beter

toezicht gehouden kon worden wanneer Elizabeth aan het hof verbleef. Daarnaast bestond er grote onrust in het land vanwege de recente vervolging van Protestanten. Op last van Mary Tudor waren bijna driehonderd mensen vermoord, waaronder enkele vooraanstaande leden van de Church of England. Bovendien versterkten factiestrijd en religieuze onrust elkaar, zoals uit Mary's optreden tegen Elizabeth kan worden afgeleid.

Hoe zwak Elizabeth staat, wordt duidelijk wanneer we die bezien vanuit antropologisch-historisch perspectief. Om te beginnen werd Elizabeth niet als monarch geaccepteerd door andere Engelse huizen. Die hervatten namelijk de strijd om de troon onmiddellijk na haar kroning. Norfolk, Northumberland and Westmoreland probeerden haar te vermoorden, om vervolgens Mary, Queen of Scots tot koning van Engeland te kronen. Zij verwierven de steun van Frankrijk en Schotland, en planden zelfs een invasie van Franse, Spaanse en Schotse troepen. Zo dreigde Engeland in een heuse godsdienstoorlog verzeild te raken. Zoals bekend voelde Elizabeth zich zó bedreigd door deze complotten dat zij haar achterlicht Mary gevangen zette, en in 1587 ter dood bracht. Opmerkelijk genoeg hield het verzet haar hele regeerperiode aan.¹ In dat opzicht had Elizabeth het zwaarder te verduren dan mannelijke monarchen. De Franse koning Louis XIV werd geconfronteerd met een grote feodale opstand, toen hij nog minderjarig was. Maar later deden die zich niet meer voor. Ook Elizabeths opvolgers hadden het makkelijker. Weliswaar wekte de centralistische politiek van de Stuarts verzet bij verschillende bevolkingsgroepen, maar in deze conflicten speelden adellijke huizen geen rol van betekenis meer. Dat brengt ons bij de vraag waarom de Engelse edelen

Elizabeth niet accepteerden, ook niet toen bleek dat hun pogingen haar van de troon te verjagen niets uithaalden. Vanuit antropologisch gezichtspunt zal het antwoord ten dele besloten liggen in de zwakke positie van vrouwen in agnatische families.

Elizabeth had behalve met concurrerende huizen ook problemen met politieke vrienden. Die wilden dat Elizabeth zich zou voegen naar de rol van de vrouw en zou huwen en een zoon baren; een mannelijk erfgenaam zou immers de troon veilig stellen. Edelen zouden dan geen reden meer hebben om complotten tegen Elizabeth te smeden omdat haar dood niet meer het einde zou zijn van de dynastie. Daarnaast hoopte Elizabeths steun en toeverlaat Burghley dat een huwelijk rust zou brengen aan het hof. Verschillende hovelingen hoopten op een huwelijk met Elizabeth om de positie van hun eigen huis te versterken, maar Elizabeth wilde geen huwelijk omdat dit het einde zou betekenen van haar autonomie. Met zoveel woorden weigeren kon ze niet – dat zou grote politieke consequenties hebben. Dus passeerde een reeks huwelijkskandidaten de revue, in een enkel geval gevolgd door langdurige onderhandelingen.² Met enkele gegadigden – met name de graven van Leicester en Essex – beleefde ze een heuse romance. Deze relaties hield ze achter de coulissen om politieke repercussies te vermijden. Bij elke nieuwe kandidaat wendde ze interesse voor. Allemaal werden ze op hun merites beoordeeld, en vervolgens om specifieke redenen afgewezen. Zo hield Elizabeth de illusie dat zij ooit zou trouwen in stand tot zij ver in de veertig was. Op dat moment was het hovelingen allang duidelijk dat Elizabeth niet genegen was te trouwen. Rest de vraag waarom deze façade zo lang werd ophouden – niet alleen door Elizabeth maar door alle hovelingen. Vanuit antropologisch-historisch perspec-

tief bezien zal dit optreden verband houden met de rolpatronen voor vrouwen in het agnatische verwantsschapstelsel.

Elizabeth heeft vanaf het begin van haar koningschap prioriteit gegeven aan het versterken van haar positie. Ze probeerde de eenheid in het land te herstellen door tegenstellingen te overbruggen en consensus te creëren. Vrij snel na haar kroning boekte ze succes met haar religieuze politiek; ze kreeg de strijdende partijen in 1559 achter een ingrijpende hervorming van de Church of England. Om deze opzet te laten slagen opereerde Elizabeth uiterst behoedzaam. Ze sprak weloverwogen en liet weinig los van haar eigen visie. Elizabeth slaagde mede door haar imago van onpartijdigheid en soevereiniteit. Elizabeth presenteerde zich als een echte majesteit: haar make-up en garderobe waren ongewoon en overdadig. Portretten werden gevat in allegorische voorstellingen: ze werd voorgesteld als filosoof of als heerser over de wereld. Bovendien probeerde ze de beeldvorming te controleren: zo moesten alle beeltenissen van haar worden gemaakt naar een portret van een hofschilder, waarop ze was afgebeeld als een heuse majesteit. De meeste auteurs zijn het erover eens dat Elizabeths politiek succesvol is geweest. Zij vergeten alleen dat dezelfde wegen ook zijn bewandeld door andere vorsten. Louis XIV wendde dezelfde middelen aan om rust te brengen in zijn koninkrijk. Met andere woorden: deze analyse geeft geen inzicht in Elizabeths problemen als vrouw in een mannenrol.

Elizabeth realiseerde zich terdege dat haar sekse een probleem was in haar functioneren als koning. Dit kan worden afgeleid uit haar optredens in de politieke arena. Ze stemt haar optreden af op haar toehoorders: tegenover het grote publiek presenteert zij zich als soeverein. Alleen zij

treedt namens het hof naar buiten. Dat zij daarop staat, is door veel historici geïnterpreteerd als een teken van jaloezie. Maar deze interpretatie is kortzichtig, omdat die de sociale context buiten beschouwing laat. In dergelijke gevallen spreekt Elizabeth *au fond* als het hoofd van een hofsamenleving tot een gezelschap van alle rangen en standen. Het is dus een kwestie van politiek: Elizabeth benadrukt haar plaats op de bovenste sport van de maatschappelijke ladder. In het House of Commons presenteert ze zich weliswaar ook als soeverein, maar hier moet ze zich vooral bewijzen als zodanig. Tenslotte moet ze parlementariërs overhalen haar beleid te steunen en daarbij zijn sociale vaardigheden en retorische talenten onontbeerlijk. Dat is een gevolg van een gebrek aan politieke etiquette: de rollen van de verschillende instellingen – die van vorst en haar *Privy Council* aan de ene kant en het parlement aan de andere – zijn nog niet uitgekristalliseerd, en de regels liggen nog niet vast. Bovendien zijn de spelers in sociaal opzicht Elizabeths gelijken – tenslotte zijn ze allemaal van adel –, maar tegelijkertijd ook niet – de politici zijn immers man en Elizabeth is vrouw. In deze diffuse sociale figuratie moet Elizabeth zich waarmaken als staatshoofd tegenover aristocraten waarvan sommige ook wel koning van Engeland willen zijn.

Hoe presenteert Elizabeth zich in een hiërarchische situatie en in een meer gelijkwaardige? Wat kunnen we daaruit afleiden over Elizabeths perceptie van haar probleem als vrouwelijk monarch?

Strategieën

Nog voor haar kroning houdt Elizabeth een toespraak tot het hof over het koningschap en de relatie tussen vorst en hovelingen (1558). Ze herinnert eraan dat het koning-

schap door God is ingesteld en dat zij door God tot het ambt is geroepen. Als Gods schepsel kan zij niet anders dan gehoor geven aan Gods wil. Daarnaast herinnert zij aan de hiërarchische verhouding die er tussen vorst en hof behoort te bestaan: zij bestuurt, de hovelingen helpen. En passant anticipeert ze op meningen als zou zij ongeschikt zijn vanwege haar sekse: ze creëert een verwijzing naar een middeleeuwse politieke theorie over de vorst. In die opvatting heeft een monarch twee lichamen – een natuurlijk lichaam en een politiek lichaam. Het eerste is zwak en sterfelijk – zoals dat van ieder mens. Het tweede is onsterfelijk, krachtig en straalt gezag uit. Dit tweede lichaam heeft God gegeven om de last van het ambt te kunnen dragen:

‘And as I am but one body naturally considered, though by His permission a body politic to govern, so shall desire you all, my lords [...], to be assistant to me, that I with my ruling and you with your service may make a good account of almighty God and leave some comfort to our posterity in earth’ (Marcus, Mueller en Rose, 2000, p.52)

Waarom Elizabeth deze theorie aanhaalt laat zich gemakkelijk raden: voor elke vorst geldt dat die te zwak is voor het koningschap. In dit licht bezien doet het feit dat Elizabeth vanwege haar sekse zwak van lichaam en geest zou zijn, er niet toe.

Zo maakt Elizabeth in haar eerste officiële *speech* meteen duidelijk hoe zij haar ambt ziet. Bovendien blijft ze bij deze opvatting, zoals blijkt uit de beroemde toespraak tot haar manschappen aan de vooravond van de zeeslag met de Spaanse Armada dertig jaar later, in 1588. Zij benut haar retorische talent om officieren en matrozen te motiveren om zich tot het uiterste in te zetten voor Englands onaf-

hankelijkheid (Green, 1997, p.425). In deze korte, maar indrukwekkende rede verwijst zij wederom naar de politieke theorie van de twee lichamen:

[having] ‘the body but of a weak and feeble woman, but I have the heart and stomach of a king, and of a king of England too’ (Marcus, Mueller en Rose, 2000, p.326)

Met het woordje ‘but’ creëert Elizabeth een contrast tussen het zwakke lichaam van de vrouw en het krachtige lichaam van een koning. In het eerste deel van dit contrast noemt ze zich een zwakke vrouw. Met deze woordkeuze refereert ze aan de kern van de vroegmoderne opvatting van vrouwelijkheid. Met het woord ‘weak’ verwijst ze naar het contemporaine spreekwoord van de ‘weaker vessel’. Deze frase is ontleend aan het Nieuwe Testament en doelt op de fysieke zwakte van de vrouw. Het woord ‘feeble’ staat voor het vermeende onvermogen van vrouwen om te besturen, aangezien dit vergezeld gaat van connotaties als gebrek aan daadkracht en gezag. In het tweede deel van deze tegenstelling claimt ze het lichaam van een vorst te hebben. Ze doet dit twee keer: eerst geeft ze de algemene, die betrekking heeft op alle monarchen. Daarna geeft ze de specifieke, die geldt voor de koning van Engeland. Met deze herhaling onderstreept ze dat het politieke lichaam haar ook toebehoort.

Vergelijking van deze *speeches* leert dat de boodschap dezelfde is gebleven: de koning kan een vrouw zijn. Maar ook dat de formulering aanmerkelijk verschilt: in de eerste redevoering verwijst ze naar de theorie van de twee lichamen om te benadrukken dat alle vorsten van nature te zwak zijn voor het ambt. Daarmee leidt zij de aandacht af van het feit dat zij om een specifieke reden te zwak zou zijn, en wel

Tekening van een jonge Elizabeth I op de troon – Nicholas Hilliard, 1584

vanwege haar sekse. Dertig jaar later is er van verhulling geen sprake: ze benadrukt haar positie als soeverein. Ze refereert bijvoorbeeld aan zich zelf als 'king'. Later in deze toespraak spreekt ze over zichzelf als 'general' (Marcus, Mueller en Rose, 2000, p.326). Het moge duidelijk zijn dat hier de 'body politic' spreekt. Tegelijkertijd noemt ze zich een vrouw met alle nadelen van dien. Op dit punt in haar carrière durfde Elizabeth zich *en plein public* te identificeren met haar soevereiniteit en haar sekse.

In vergelijking met bovenstaande *speeches* laat Elizabeths optreden in het parlement interessante verschillen zien. Hier presenteert zij zich uitsluitend als vorst: zij refereert aan zichzelf als 'king' of 'prince'. Ze claimt bijvoorbeeld dat het House of Commons 'have met with a gentle prince' in een debat in 1567 over traditionele vrijheden (Marcus, Mueller en Rose, 2000, p.105). Zij blijft gedurende haar hele regering de officiële benaming van haar functie gebruiken, inclusief de connotaties van mannelijkheid. Zo stelt ze dat 'my subjects have no cause [...] to repent themselves for their prince', wanneer ze twee decennia later de executie van Mary, Queen of Scots

verdedigt (Marcus, Mueller en Rose, 2000, p.198).

Dat deze woorden bewust gekozen zijn, kan worden afgeleid uit een debat over de hervorming van de Church of England. Onder Henry VIII was die tot staatskerk geworden, met de koning als leider. Met het aantreden van Elizabeth ontstaat er onenigheid over de aanduiding van die functie. Elizabeth wil 'Supreme Governor' van de kerk worden genoemd, terwijl het parlement wenst vast te houden aan de traditionele titel van 'Supreme Head'. Elizabeth wil 'governor' heten om problemen met de orthodoxe vleugel te vermijden. Die vindt namelijk dat alleen een man aan het hoofd van de kerk mag staan. Ze zegt dit niet om geen slapende honden wakker te maken. In plaats daarvan voert ze een heel ander argument aan. Ze zegt dat het geen pas geeft om hoofd van de kerk te worden genoemd, aangezien Christus het hoofd van de kerk is. Wanneer ze zich met 'hoofd' zou laten aanspreken, zou ze Zijn plaats innemen. Zo krijgt Elizabeth haar zin, terwijl ze tegelijkertijd de aandacht afleidt van de eigenlijke kwestie – namelijk of een vrouw aan het hoofd van de Anglicaanse kerk kan staan.

Elizabeth laat zich alleen als vrouw kennen in de parlementaire debatten over een koninklijk huwelijk. Daar kan ze niet anders, aangezien haar sekse aanleiding is tot het debat. Het koninkrijk behoeft een troonopvolger, en zij moet die ter wereld brengen. Om die reden dringt het parlement herhaaldelijk aan op een huwelijk. Ook hier blijven de verwijzingen naar haar sekse schaars. Bovendien hebben deze verwijzingen een andere kwaliteit. Ze presenteert zich niet zonder meer als vrouw – zoals tegenover de troepen –, maar doet het met de bedoeling om haar toehoorders te manipuleren.

In een van haar eerste debatten in het House of Commons noemt ze een huwelijk overbodig: ze is ‘already bound unto a husband, which is the kingdom of England’ (1559) (Marcus, Mueller en Rose, 2000, p.59). Ze laat de ring zien die ze tijdens de kroning heeft ontvangen, om duidelijk te maken dat ‘she was given in marriage and inaugurated to her kingdom in express and solemn words’ (1559) (Marcus, Mueller en Rose, 2000, p.59). Hier maakt Elizabeth een indirecte verwijzing naar haar sekse: door vol te houden dat ze al getrouwd is, laat zij zich immers kennen als vrouw. Maar ze doet dat, om te verhinderen dat de Commons nog verder aandringen.

Ook hier durft Elizabeth met de jaren explicieter te worden – zowel over haar weigering te trouwen als over haar sekse. Dan durft zij namelijk te beweren dat Engeland geen koning meer nodig heeft. In een beroemd geworden toespraak stelt zij het House of Commons de retorische vragen:

‘Whom have I oppressed? Whom have I enriched to others’ harm? What turmoil have I made in this commonwealth that I should be suspected to have no regard to the same? How have I governed since my reign?’ (1566) (Marcus, Mueller en Rose, 2000, p.95)

Hier maakt zij op indirecte wijze duidelijk dat zij als vorst goed functioneert. Er is geen reden waarom Engeland naar een andere – mannelijke – koning zou omzien.

Op het einde van deze *speech* vergelijkt ze zich met haar vader, koning Henry VIII:

‘and though I be a woman, yet I have as good a courage answerable to my place as ever my father had. I am your anointed queen, I will never be by violence constrained to do anything. I thank God I am indeed endued with

such qualities that if I were turned out of the realm in my petticoat, I were able to live in any place of Christendom’ (1566) (Marcus, Mueller en Rose, 2000, p.97)

Hier noemt Elizabeth zich vrouw, maar op deze erkenning volgt een maar: ze is even moedig in haar functie als haar vader. Met deze vergelijking plaatst ze zichzelf op een lijn met een mannelijke vorst. In het vervolg van haar toespraak herhaalt ze deze oppositie: enerzijds bekend ze zich als vrouw door zich ‘queen’ te noemen. Anderzijds beweert ze de kwaliteiten te bezitten om zich overal in de Christelijke wereld staande te kunnen houden. Op deze manier herhaalt ze de gelijkenis met een mannelijke vorst. Ook deze bewering laat zij voorafgaan door de erkenning dat zij een vrouw is. Deze volgorde illustreert Elizabeths politiek inzicht: op deze manier kunnen de Commons moeilijk volhouden dat zij niet voldoet als koning omdat zij een vrouw is.

Dat ze haar sekse gebruikt om het parlement in een lastige positie te manoeuvreren blijkt uit de terloopse opmerking over de petticoat. Ook in de zestiende eeuw was de petticoat een kledingstuk voor vrouwen. Ook toen was het ondergoed. Dit woord heeft erotische connotaties vanwege de associatie met ontkleden. Met deze woordkeuze verwijst Elizabeth dan ook naar de vrouw als seksueel object. Ze doet dit omdat haar mannelijke publiek de vrouw zo ziet. Door dit beeld te kiezen presenteert Elizabeth zich als een ‘echte’ vrouw – althans als het object dat de Commons graag ziet. Op deze manier maakt ze het hen onmogelijk om tegenwerpingen te maken: als ze deze verwijzing naar vrouwelijkheid accepteren moeten ze ook haar kwaliteiten als monarch onderschrijven. Hier verwijst

Elizabeth nogmaals naar haar sekse om het parlement te manipuleren.

Als kind van haar tijd associeert Elizabeth autoriteit met mannelijkheid. Om die reden baseert zij zich op de middeleeuwse opvatting van koningschap. Gedurende haar ambtsperiode lijkt Elizabeth van idee te veranderen en durft zij zich tegenover het grote publiek te presenteren als vorst en vrouw. In de politieke arena refereert zij aan haar soevereiniteit. Zij presenteert zich als vorst en verwijst enkel naar haar sekse als het niet anders kan, en uitsluitend en alleen om haar mannelijke toehoorders de mond te snoeren.

Conclusie

Elizabeth beseft dat zij een ongeschreven regel van het koningschap overschrijdt, blijkens de weloverwogen wijze waarop ze haar sekse inzet in haar contacten met haar onderdanen. De ene keer presenteert zij zich als masculien monarch, de andere keer als vrouwelijk vorst. Zij stemt haar keuze af op haar politieke opponenten – of liever, op hun opvattingen over sekse en soevereiniteit. De masculiene variant komt naar voren in Elizabeths debatten met het Lagerhuis. Hier staat zij tegenover leden van de Engelse aristocratie. Die delen de patriarchale cultuur van de Europese adellijke huizen. In hun ogen hoort elke leidinggevende functie te worden vervuld door een man, en kan een vrouw enkel echtgenote en moeder zijn. Tegenover hen presenteert Elizabeth zich als staatshoofd. De feminine variant valt te traceren in toespraken tot het grote publiek. Ook hier anticipeert Elizabeth op vooroordelen: zij verwijst naar de theorie van de twee lichamen van de koning. Aanvankelijk benut zij deze theorie om het belang van haar sekse te relativeren. Op latere leeftijd refereert

ze aan diezelfde theorie om haar sekse en haar functie als soeverein te verenigen.

Elizabeth toont zich zeer consistent in haar keuze. Dit impliceert dat zij zich zeer bewust is van haar presentatie. Daaruit kan worden afgeleid dat zij niet de problematische verhouding had tot haar sekse, die Berry en Haigh haar hebben toegeschreven. En dat zij evenmin meeging met uiteenlopende visies – van ‘virgin queen’ tot ‘sensuous woman’ tot ‘mother of the country’ – van haar onderdanen, zoals Levin heeft betoogd (Levin, 1994, pp.87-90). Bovenstaande analyse duidt er veeleer op dat Elizabeth boven haar sekse stond en die strategisch inzette om voor de hand liggende, politieke redenen: tegenover het Parlement moest zij zich immers waarmaken als koning van Engeland. En haar onderdanen moesten worden overgehaald om een vrouwelijk vorst te accepteren. Of beter, om een ‘unruly’ vrouw als staatshoofd te aanvaarden. Elizabeth is in haar opzet geslaagd. En meer dan dat: na haar regering ‘...“Monarch” no longer meant only King’ (Walker, 2004, p.1 en pp.190-191).

Noten

1. Naast genoemde reeks complotten, is er een reeks samenzweringen met de Spaanse ambassadeur (jaren '70) en een serie plannen voor moordaanslagen van Trockmorton (1582-1583), Summerville (jaren '80), Parry (1585), Babington (1586), Hacket (1591), Squire (1598), en Essex (1600-1601). Daarnaast had Elizabeth te maken met acht verre verwanten – allen behorende tot het Huis Tudor – die aanspraak maakten op de troon (Levin, 2002, pp.80-103).
2. Na haar kroning overwoog Elizabeth te trouwen met Philip II van Spanje of diens verwanten Ferdinand en Charles van Habsburg, met de graaf van Aran, met de hertog van Holstein, met de hertog van Saxen, met Eric XIV van Zweden, met Henry of Francis – beide kroonpretendenten van Frankrijk. Onder de Engelse gegadigden

waren de graven van Arundel, Leicester en Essex, en William Pickering (Levin, 2002, p.18-19).

Literatuur

- Bassnett, S. (1988). *Elizabeth I. A feminist perspective*. Oxford: Berg publishers.
- Berry, Ph. (1989). *Of chastity and power. Elizabethan literature and the unmarried queen*. London and New York: Routledge.
- Boon, J.A. (1990). *Affinities and extremes. Crisscrossing the bittersweet ethnology of East Indies history, Hindu-Balinese culture and Indo-European allure*. Chicago and London: Chicago University Press.
- Brown, M.L. en K. Boyd McBride (2005). *Women's roles in the Renaissance*. Women's roles through history series. Westport and London: Greenwood Press.
- Daybell J. (Ed.), (2004). *Women and politics in early modern England, 1450-1700*. Aldershot and Burlington: Ashgate.
- Duby, G. (1981). *Le chevalier, la femme et le prêtre. Le mariage dans la France féodale*. Paris: Hachette.
- Elias, N. (1983). *The court society*. Oxford: Basil Blackwell.
- Green, J.M. (1997). 'I My Self: Queen Elizabeth I' Oration at Tilbury Camp. *Sixteenth Century Journal*, 28, 421-443.
- Haigh, C. (1988). *Elizabeth I*. Profiles in power series. London and New York: Longman.
- Harris, B.J. (2002). *English aristocratic women 1450-1550: marriage and family, property and careers*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Herlihy, D. (1985). *Medieval households*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hopkins, L. (2002). *Writing Renaissance queens. Texts by and about Elizabeth I and Mary, Queen of Scots*. Newark and London: University of Delaware Press and Associated University Press.
- Kapur, S. (1999). *Elizabeth*. Great Britain: Polygon.
- Kelly-Gadol, J. (1977). Did women have a Renaissance? In: R. Bridenthal en C. Koonz (Ed.), *Becoming visible. Women in European history*. Boston etc.: Houghton Mifflin, pp.137-164.
- Levin, C. (1994). 'The heart and stomach of a king'. *Elizabeth I and the politics of sex and power*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Levin, C. (2002). *The reign of Elizabeth I*. Basingstoke and New York: Palgrave.
- Loades, D. (2003). *Elizabeth I*. London and New York: Hambledon and London.
- Marcus, L.S., J. Mueller en M.B. Rose (Ed.), (2002). *Elizabeth I. Collected works*. Chicago and London: Chicago University Press.
- Suzuki, M. (2003). *Subordinate subjects. Gender, the political nation and literary form*. Aldershot and Burlington: Ashgate.
- Valerius, R. (2002). *Weibliche Herrschaft im 16. Jahrhundert. Die Regentschaft Elisabeths I. zwischen Realpolitik, Querelle des femmes und Kult der Virgin Queen*. Herbolzheim: Centaurus Verlag.
- Walker, J.M. (Ed.), (1998). *Dissing Elizabeth. Negative representations of Gloriana*. Durham: Duke University Press.
- Walker, J.M. (2004). *The Elizabethan icon 1603-2003*. Basingstoke and New York: Palgrave.